

ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ ԱՂՎԱՆՔ

Մ.թ.ա. II դարից սկսած Հռոմը միջազգային ասպարեզում հանդես եկավ որպես գլխավոր ռազմական ուժ՝ ավելի ու ավելի մեծ ազդեցություն գործելով Արևելյան պետությունների ճակատագրերի վրա: Իսկ Պարթևական թագավորությունը Միհրդատ Բ Արշակունու ժամանակ (մ.թ.ա. 123—88) նվաճել էր Միջագետքը, Ատրպատականը՝ դառնալով հարևան պետությունների վտանգավոր ախոյանը: Մ.թ.ա 190 թ. Մաղենսիայի ճակատամարտում պարտության մատնելով Աելեկյաններին, Հռոմը սկսեց խառնվել արևելյան պետությունների գործերին: Մեկը մյուսի հետևից հռոմեական պրովինցիաներ դարձան Մակեդոնիան, Պերգամոնի թագավորությունը, Հռոմի ազդեցության ոլորտում էին գտնվում Կապադովկիան, Բյութանիան:

Այս պայմաններում, մ.թ.ա. 95 թ. հայկական գահին բազմած, Տիգրան Բ Արտաշեսյանն իր կառավարման սկզբում ամենայն պարզությամբ Հռոմին և պարթևաց արքային ցույց տվեց, որ Մեծ Հայքը Առաջավոր Ասիայում ունի իր սեփական շահերը¹:

Մի քանի տարվա ընթացքում հարևան պետությունները ներառնվեցին Մեծ Հայքի ազդեցության ոլորտում: Հռոմը չէր կարող հաշտվել ստեղծված վիճակի հետ, քանի որ դաշնակիցների՝ Պոնտոսի և Մեծ Հայքի հզորությունը սպառնալի չափերի էր հասել: Այդ տարիներին ընթացող Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ժամանակ՝ մ.թ.ա. 71 թ. Կաբիրայի ճակատամարտում հռոմեացիներին հաջողվում է հաղթել Միհրդատ VI Եվպատորին և ժամանակավորապես նվաճել Պոնտական թագավորությունը:

¹ Մանասեյան Ռ., Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Ե., 1987, էջ 31:

Հռոմը չէր կարող թույլ տալ, որ Փոքրասիական իր գաղութների թիկունքում և Միջերկրական ծովի ափին վերջնականապես կազմակերպվի ու ամրանա աշխարհակալ և հզոր Հայաստանը: Վերջինս մշտական սպառնալիք էր լինելու նրա տիրապետության համար Արևելքում: Ուստի Հռոմը ծրագրում է նվաճել նաև Մեծ Հայքը: Մ.թ.ա. 69 թ. գարնանը Հռոմեական զորավար Լուկոկոսը, առանց պատերազմ հայտարարելու Մեծ Հայքին և հակառակ Հռոմեական ծերակույտի ցանկության, անձնական նախաձեռնությամբ ու պատասխանատվությամբ, սկսեց հայկական արշավանքը՝ սկզբնական նպատակ ունենալով գրավել Տիգրանակերտը և արքայից արքային ստիպել կնքել հաշտության պայմանագիր, այլ խոսքով՝ նվաճել Հայաստանը:

Սկսված հայ-Հռոմեական պատերազմում հայկական բանակը համալրելու համար Տիգրան Բ-ը հավաքում է Մեծ Հայքից վասալական կախման մեջ գտնվող պետությունների ռազմական ուժերը: Ներառված լինելով Մեծ Հայքի քաղաքական ոլորտում՝ աղվանները և իբերները ևս չէին կարող հեռու մնալ ծավալվող իրադարձություններից և մ.թ.ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ի Տիգրանակերտի ճակատամարտում առաջին անգամ բախվեցին Հռոմեացիների հետ: Ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը. «...Բաբելոնյան ծովից եկավ արաբների անթիվ-անհամար ամբոխը, իսկ Կասպից ծովից ալբանացիների ու նրանց հարևան իբերների բազմությունը»²: Ուսումնասիրողները տարբեր կարծիքների են Տիգրանակերտի ճակատամարտում աղվանների կարգավիճակի վերաբերյալ: Միանշանակ իրավացի են այն ուսումնասիրողները³, ովքեր գտնում են, որ աղվանները կատարում էին իրենց

² Плутарх, Сравнительные жизнеописания, Лукулл, т. I, М., 1961, XXVI.

³ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987, էջ 455, 456: Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ.1, Ե., 1966, էջ 309: Ասատուրյան Հ., Քաղաքական վերաբերությունները ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի 190-են մ. թ. մինչև 428 ի. թ., Վենետիկ, 1912, էջ 40: Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից VII դ. ներառյալ), Ե., 2006, էջ 121: Մանանդյան

վասալական պարավորութիւնները և թագավորական բանակում էին գտնվում Տիգրանին ստորադրված վասալական թագավորները և իշխանները, այլ ոչ թե ճակատամարտի դաշտ էին եկել անշահախնդիր. «ընդհանուր թշնամուն դիմադրավելու անհրաժեշտութիւնից մղված»⁴:

Մ.թ.ա. 68 թ. Արածանի ճակատամարտում պարտութիւն կրած Լուկոլոսին սենատը հեռացրեց Արևելքում հռոմեական լեզեոնների հրամանատարի պաշտոնից՝ փոխարենը նշանակելով ճանաչում ստացած Գնեոս Պոմպեոսին: Այդ քայլով Հռոմը նպատակ ուներ ոչ միայն նվաճելու Պոնտական թագավորութիւնը, այլև Հռոմի գերիշխանութիւնը հաստատել ամբողջ տարածաշրջանում: Ծրագրի առաջին մասը իրականանում է՝ Պոմպեոսը կարողանում է հաղթել Հռոմին շուրջ քառորդ դար անհանգստութիւն պատճառած Պոնտական թագավորութիւնը: Իսկ Արտաշատում մ.թ.ա. 66 թ. կնքված պայմանագրով Տիգրան Բ հրաժարվում է Հայաստանից դուրս կատարած նվաճումներից: Պոմպեոսը տիրացավ արքայից-արքայի թողած ժառանգութիւնը, այլ խոսքով նախկինում ենթակա երկրներին՝ մասնավորապես Սիրիային, Իբերիային և Աղվանքին: Պոմպեոսը մտադիր էր շարունակել արշավանքը դեպի Կողքիս, սակայն մոտալուտ ձմռան պայմաններում արշավանքը ժամանակավորապես հետաձգեց և մ.թ.ա 66–65 թթ. ձմեռը, ինչպես հաղորդում է Դիոն Կոսսիոսը. «(Պոմպեոսը – Ա. Վ.) զորքը երեք մասի բաժանելով ձմեռեց Անահտական երկրում և Կյուռնոս (Կուր) գետի մոտ»⁵:

Զորամասերը տեղավորված էին իրարից բավականաչափ հեռու և գտնվում էին Պոմպեոսի ու նրա օգնականներ Լուկիոս Փլակկոսի և Մետելլոս Կելերի հրամանատարութեան ներքո:

Յ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Ա, էջ 507: Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 323.

⁴ Тревер К., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э., М.-Л., 1959, с. 90.

⁵ Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն, թարգմ. քննադրից, առաջաբանը և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Ե., 1976, XXXVI, 48, 1, 53, 5:

Հռոմեական զորավարի ձմեռվա կայանների հարցի շուրջ պատմագիտություն մեջ կան տարաձայնություններ: Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով կայանները գտնվել են Եփրատի վերին հոսանքի ու Կուր գետի ակունքների միջև⁶: Իսկ մյուս մասը գտնում է, որ հռոմեական լեգեոնները կայանել են Ախալցխայի ու Ախալքալաքի միջև ընկած շրջանում՝ «Պետինգերյան քարտեզի (Խոսպիա) կայարանի ու Կուր գետի մոտակայքում»⁷: Կ. Տրեքերը բանակատեղին համարում է Խաղխաղը կամ Գուգարքը⁸: Նշված կարծիքներից ընդունելի է այն տեսակետը, որի համաձայն Պոմպեոսը մ.թ.ա. 66–65 թթ. ձմռանը կայանել էր Մինգչաուրի շրջանում, որն աշխարհագրորեն էլ ընկած էր Մեծ Հայքի, Վիրքի ու Աղվանքի շփման կետում⁹:

Հռոմեական զորավարը գարնանը նախապատրաստվում էր արշավանքի դեպի Կողքիս: Պոմպեոսի ձմռան կայանատեղին վախեցրեց Աղվանքի թագավոր Օրոյսեսին, թե հռոմեացիները կներխուժեն Աղվանք, ուստի թագավորը որոշեց կանխել դա և հարձակվել հռոմեացիների վրա, քանի դեռ վերջիններս անհույս էին ցուցաբերել չստեղծելով բանակատեղի և զբաղված էին Սատուռնալիայի տոնակատարությամբ. «Օրոյսեսը՝ Կյուռոսոսից վերև բնակվող ալբանների թագավորը, ցանկանալով մի կողմից շնորհ անել Տիգրան կրտսերին, որը իրեն բարեկամ էր, մյուս կողմից հատկապես վախենալով, որ հռոմեացիները կներխուժեն Ալբանիա, և կարծելով, որ անկասկած հաջողության կհասնի, եթե ձմեռ ժամանակ անսպասելի հարձակվի նրանց վրա, քանի դեռ նրանք չեն կենտրոնացել մեկ միասնական զորակայանում, արշավեց նրանց վրա Սատուռնալիա տոնի ժամանակ»¹⁰: Պատմիչի այս վկայությունից երևում է, որ Մեծ Հայքի

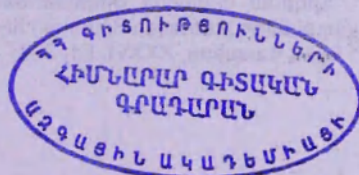
⁶ Моммзен Т., История Рима, т. III, М., 1941, с. 106. Меликшвили Г., указ. соч., с. 326.

⁷ Սանանյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 587:

⁸ Тревер К., указ. соч., с. 93.

⁹ Սվազյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 124:

¹⁰ Դիոն Կասսիոս, XXXV, 54, 1–2:

և Աղվանքի միջև սահմանը եղել է Կուր գետը, քանի որ նրանից հյուսիս՝ «Կյուռնոսից վերև» գտնվում էր Օրոյսեսի Թագավորությունը: Հռոմեացիների հետ այս բախումով Աղվանքը հանգես է գալիս որպես ինքնուրույն քաղաքականություն վարող պետություն՝ Թագավորի գլխավորությամբ:

Աղվանների 40 հազարանոց բանակի հարձակումը անակնկալի է բերում հռոմեացիներին: Օրոյսեսի նպատակն էր թույլ չտալ հռոմեացիներին ներխուժել Աղվանք, նաև ազատել Տիգրան կրտսերին: Դրա ուղղակի վկայությունն է, որ Օրոյսեսը շարժվում էր այն զորամասի վրա, որտեղ շղթայակապ պահված էր արքայից արքայի դավաճան որդին՝ Ասիայի երեք վեհապետներին կապող օղակը¹¹:

Եթե ճակատամարտի սկիզբը բարենպաստ էր աղվանների համար, ապա հետագա ժամերին իրադարձությունները դասավորվեցին ոչ նրանց օգտին: Ուշքի գալով առաջին անհաջողությունից՝ Պոմպեոսը շարժվում է Մետելոս Կելերի զորախմբին օգնությամբ. «Պոմպեոսը տեղեկանալով մյուսների դեմ բարբարոսների ձեռնարկած փորձի մասին, անակնկալ եկավ իր դեմ արշավողներին ընդառաջ և հաղթելով նրանց, իսկույն, ինչպես կար, շտապեց Օրոյսեսի դեմ: Եվ նրան չհանդիպեց, քանի որ (սա) ետ մղվելով Կելերի կողմից և տեղեկանալով մյուսների ձախորդությունների մասին, փախուստի էր դիմել, սակայն (Պոմպեոսը) ալբաններից շատերին ձեռք գցելով Կյուռնոսի գետանցի մոտ, կործանեց»¹²: Ճակատամարտն ավարտվեց Օրոյսեսի բանակի ծանր պարտությունով: Անսպասելի ու վտանգավոր այս հարձակումից հետո հռոմեական լեգեոնները մնացին Կուր գետի մոտ մինչև մ.թ.ա 65 թ. գարունը:

Ճակատամարտից հետո Օրոյսեսի և Պոմպեոսի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր՝ Աղվանք չմտնելու պայ-

¹¹ Տիգրան կրտսերը Տիգրան Մեծի որդին էր. Միհրդատ Եվպատորի թոռը և պարթևների թագավոր Յրահատ III-ի փեսան:

¹² Ղիոն Կասսիոս, XXXVI, 54, 3-4:

մանով¹³, որն էլ հենց թագավորի նպատակն էր: Պոմպեոսը չշարունակեց արշավանքը դեպի Աղվանք, ոչ թե «մեծագործութունից» դրդված, ինչպես ներկայացնում է Պլուտարքոսը¹⁴, այլ հաշվի առնելով ձմեռվա դժվարությունները և աղվաններին ռազմական ուժը: Պլուտարքոսը նշում է, որ աղվանները «սկզբում համաձայնվել էին թույլ տալ Պոմպեոսին անցնելու իրենց երկրի միջով»¹⁵, սակայն դա իրականությունը չի համապատասխանում, քանի որ Տիտոս Լիվիոսը նշում է հակառակը. «Նա (Պոմպեոսը— Ա. Վ.) պայքարում հաղթեց իրեն բաց չթողնող իրերներին ու աղվաններին»¹⁶: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Հ. Սվադյանը՝ Պոմպեոսը բուն Աղվանքով անցնելու կարիք էլ չուներ, քանի որ նրա վերջնական նպատակը Կողքին հասնելն էր¹⁷:

Գարնան բացվելու հետ վերսկսելով արշավանքը՝ հռոմեական զորավարը հարձակվում է իրերների վրա, պարտության մատնում նրանց, ապա շարժվում դեպի Կողքին՝ Բոսպոր ներխուժելու համար, ուր ապաստանել էր Միհրդատ Եվպատորը: Սակայն, զգալով արշավանքի դժվարությունները, հռոմեական բանակը վերադառնում է դեպի Հայաստան՝ Աղվանք ներխուժելու համար: Ինչպես հատուկ է հռոմեացիներին, նրանք խախտեցին աղվանների հետ կնքած պայմանագիրը և ներխուժեցին Կովկասյան Ալբանիայի տարածք: Հայաստանից դեպի Աղվանք Պոմպեոսը գնացել է Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատ-Արմաստիկա-Հազո շրջանային հին ուղիով¹⁸: Պոմպեոսի այս արշավանքն Աղվանք փաստորեն դաշնագրության կոպիտ խախտում էր: Պլուտարքոսը փորձելով արդարացնել հռոմեացիների

¹³ Նույն տեղում, 4-5:

¹⁴ Плутарх, Помпей, XXXIV.

¹⁵ Նույն տեղում, XXXIV:

¹⁶ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским переводом В. Латышев. т. II, СПб, 1904, с. 50-51.

¹⁷ Սվադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 126:

¹⁸ Մանանդյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 590:

արարքը՝ ներկայացրել է այն որպես աղվանների խռովութիւն¹⁹: Իրականում, Կովկասյան Ալքանիայում ոչ մի ապստամբութիւն էլ տեղի չի ունեցել՝ Պոմպեոսը փորձել է շրջանցիկ ճանապարհ ընտրելով, (Կողքիս-Մեծ Հայք-Աղվանք), աղվաններին անակնկալի բերել, որոնք հանգստացել էին մ.թ.ա 66-65 թթ ձմռանը ձեռք բերված հաշտութեան պայմանագրով՝ բավարարվելով ցցապատնեշներով փակել Կուրի գետանցը: Անցնելով Կուր գետը ու հայտնվելով Աղվանքում՝ հռոմեացիները մոտենում են Կամբոլուսես-Կանբեճան գետին: Աղվանները առաջին դիմադրութիւնը ցույց են տվել Ալազան (Աբանտ) գետի ձախ ափին: Ճակատամարտում Պոմպեոսին հաջողվում է հաղթանակ տանել հակառակորդի նկատմամբ, որոնց առաջնորդում էր Թագավորի եղբայր Կոգիսը²⁰: Ի հակադրութիւն Պլուտարքոսի, որը նշում է, թե ճակատամարտում աղվանական բանակը բաղկացած էր 60 հազար հետեակից և 12 հազար հեծելազորից և ունեցել է թվային գերակշռութիւն²¹, Դիոն Կասսիոսը վկայում է, որ աղվանները ճակատամարտի դաշտում թվային գերակշռությամբ զինված էին հակառակորդին²²:

Աղվանքի տարածքում հռոմեացիները սկսեցին ավերը և թալանը խորանալով երկրում: Մ.թ.ա 65 թ. ամռանը Ալազանդետի ափին տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Օրոյսես Թագավորի և Պոմպեոսի միջև: Ճակատամարտից առաջ Պոմպեոսը դիմեց խորամանկութեան՝ հետևակ զորքին թաքցնելով հեծելազորի թիկունքում: Աղվաններն ընկան հռոմեացիների սարքած թակարդը: Հռոմեական հեծելազորին օգնութեան եկած հետևակը վճռեց ճակատամարտի ելքը: Աղվանական բանակը սկսեց անկանոն նահանջը, որն ավելի կործանարար եղավ նրա համար, չեն փրկվում նաև նրանք, ովքեր փախել և թաքնվել էին ան-

¹⁹ Плутарх, Помпей. XXXV.

²⁰ Նույն տեղում, XXXVII, 4, 1:

²¹ Плутарх, Помпей. XXXV.

²² Դիոն Կասսիոս, XXXVII, 4, 1:

տառներում՝ հռոմեացիները հրդեհեցին դրանք և կոտորեցին այնտեղ ապաստան գտածներին²³: Աղվանական բանակի պարտութունը լիակատար էր: Սա Պոմպեոսի և աղվանների միջև մղված երրորդ ճակատամարտն էր: Սակայն Օրոյսեսին այս անգամ էլ հաջողվում է հաշտության պայմանագիր կնքել Պոմպեոսի հետ: Դրա համար թագավորը ժամանում է հռոմեական ճամբար և կնքվում է պայմանագիր, որի համաձայն Աղվանքը հռչակվում է Հռոմի «բարեկամ ու դաշնակից»²⁴: Սակայն չի կարելի համաձայնել ուսումնասիրողների այն պնդումների հետ, թե «բարեկամ և դաշնակից» նշանակում է, որ Աղվանքը, Մեծ Հայքը և Վիրքը վասալական կախման մեջ ընկավ Հռոմից: Դա առանձնապես երևում է Մեծ Հայքի օրինակից: Առանձնահատուկ ուշադրություն է գրավում այն ակնառու հանգամանքը, որ մ.թ.ա 66 թ. Արտաշատի պայմանագիրը չէր շոշափում հայկական բանակի ո՛չ զինաթափման, ո՛չ կրճատման, ո՛չ ցրման հարցը ի տարբերութուն Հռոմի կնքած մյուս պայմանագրերի²⁵: Ծիշտ է, մենք լիովին տեղեկութուն չունենք Աղվանքի հետ կնքված պայմանագրի կետերի վերաբերյալ, սակայն կարծում ենք, որ այն նման էր լինելու մ.թ.ա 66 թ. Արտաշատի պայմանագրին:

Պարտավորութունների շրջանակը Մեծ Հայքի, Աղվանքի և Վիրքի ու Հռոմի միջև կայանում էր միայն փոխադարձ ռազմական օգնությամբ: Այսպես, երբ մ.թ.ա 64 թ. աշնանը Կորգուքի տարածքում սկսվեցին հայ-պարթևական պատերազմական գործողութունները, Պոմպեոսի հրամանով լեգեոնները՝ Ափրիա-

²³ Известия древних писателей..., т. II, с. 531.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 258:

²⁵ Մ.թ.ա. 197 թ. Մակեդոնիայի հետ և մ.թ.ա. 188 թ. Սելևկյան պետության հետ կնքած պայմանագրերով Մակեդոնիային թույլատրվում էր ունենալ 5 հազ. բանակ (40 հազ. փոխարեն), իսկ Սելևկյան պետությունը պարտավորվում էր Հռոմին հանձնել ողջ ռազմաճակատորմը և ոչնչացնել մարտական փղերը (տե՛ս և. Մաշկին, Դիմ Հռոմի պատմություն, Ե., 1951, էջ 265-270):

նուսի հրամանատարությունը քչեցին պարթևներին Կորդուքից և այն հանձնեցին հայոց արքայից արքային²⁶:

Մ.թ.ա I դ. երկրորդ կեսին թագավորները երեք երկրներում գահ էին բարձրանում՝ ՀՀարցնելով հռոմեական սենատի կարծիքը: Եթե Աղվանքը, Մեծ Հայքը և Վիրքը Հռոմի հանդեպ ունեւային վասալական պարտավորություններ, ապա պետք է վճարեին որոշակի հարկ, սակայն պատմիչների մոտ այդպիսի տեղեկություն գոյություն չունի:

Մ.թ.ա 61 թ. Պոմպեոսը վերադառնում է Հռոմ, որտեղ սենատը նրան թուլլատրում է անցկացնել հաղթական շքահանդես: Հաղթահանդեսում չէր ներկայացվում այդ երկրներից ոչ մի թագավոր: Աղվանքը այդ շքահանդեսում ներկայացվել էր միայն «երկու առաջնորդներով» ու պատանդներով²⁷, որը ևս մեկ անգամ հաստատում է այն տեսակետը, որ Աղվանքը և նրա հարևանները վասալական պարտավորություն չունեին Հռոմի հանդեպ:

Պոմպեոսի վերադառնալուց հետո՝ օգտվելով Հռոմում ստեղծված քաղաքական խառը իրադարձությունից, Աղվանքը հարում էր հայ-պարթևական դաշնագրությանը՝ մասնակցելով դեպի Միջագետք կատարվող արշավանքներին²⁸:

Այսպիսով, Պոմպեոսի գործադրած բոլոր ջանքերը Աղվանքում հաստատել հռոմեական տիրապետություն անցնում են ապարդյուն: Նրա հեռանալուց հետո երկիրը կրկին ձեռք է բերում անկախություն:

²⁶ Ղիոն Կասսիա, XXXVIII, 3-4:

²⁷ Трубец К., указ. соч., с. 109-110.

²⁸ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Ե., 1991, գլ. Բ., ԻԲ, էջ 137:

ПОХОД ПОМПЕЯ НА АЛУАНК

РЕЗЮМЕ

После поражения Лукулла Римский сенат освободил его от должности главнокомандующего Восточных войск и назначил Гнея Помпея. Прибыв на Восток в 66 г. до н.э. и покорив Великую Армению, римский полководец направился на Алуанк. В 66/65 гг. до н.э. в трех битвах Помпей разбив алуанское войско, заставил царя Оройса заключить с ним договор, по которому тот стал "другом и союзником Рима". Долгое время господствовало мнение, что это понятие означало зависимость стран Закавказья от Рима. Однако анализ Арташатского договора, заключенного Тиграном Великим и Помпеем в 66 г. до н.э. показывает, что обязанности сторон не выходили за рамки взаимной военной помощи. Этот факт, кроме указанных в статье других примеров, наглядно доказывает и то обстоятельство, что в 61 г. до н.э., когда Помпей праздновал свой триумф, ни один из царей Великой Армении, Вирка и Алуанка не были представлены.